

הבדווים

מוזון בזכויות יוצרים

מוצא הבדווים

שבטי הבדווים הגיעו לארץ ישראל בכמה גלים לאורך ההיסטוריה. גלי החדירה הגדולים היו עם עליית האסלאם במאה השביעית, עם היחלשות השלטון בשלהי התקופה הערבית הקדומה במאה העשירית ועם ירידתה של האימפריה העות'מאנית בשלהי המאה השש־עשרה ובמאה השבע־עשרה. בפרק הקודם ראינו שהשלטון העות'מאני עשה בשלהי שלטונו את הצעדים הראשונים לשנות את אורח חיי תושבי הנגב – הבדווים. תהליכי השינוי הלכו והתעצמו במאה השנים האחרונות. האוכלוסייה הבדווית כוללת היום קבוצות חברתיות בעלות מוצא שונה, עיסוק שונה ומגורים ובסיס כלכלי שונים. הבדווים יוצאי חצי האי ערב, רואים עצמם "בדווים אמתיים". בדווים ממוצא אחר הם בעלי מעמד נחות במבנה החברתי הבדווי.

שבט

השבט הוא ארגון חברתי-פוליטי-היסטורי, מעין "מדינה בזעיר אנפין", המכילה את רוב סממניה: מנהיגות, טריטוריה ("דירה"), מערכת שיפוטית, ייצוג כלפי חוץ וכדומה.

קבוצות הגרעין

הבדווים יוצאי חצי האי ערב, רואים עצמם "בדווים אמתיים". בדווים ממוצא אחר הם בעלי מעמד נחות במבנה החברתי הבדווי.

הבדווים – פלאחים

בקרב שבטי הבדווים בנגב מצויים בתי אב ומשפחות שמוצאם אינו משבטי הנוודים אלא מדרום מישור החוף, ממצרים ומהר חברון. אלה מכונים בפי הבדווים "פלאחים" – עובדי אדמה. הפלאחים הצטרפו לבדווים החל משנות השלושים של המאה התשע־עשרה, מימי מותחמד עלי, מאותה עת החלו להגיע אל הנגב קבוצות ומשפחות של פלאחים – עובדי אדמה, בעיקר ממצרים, במטרה לחפש פרנסה בקרב שבטי הבדווים (ראו עמ' 217). אל שבטי הבדווים ששלטו על שטחים נרחבים שנוצלו רק לגידול מקנה, נספחו הפלאחים במסגרת של משפחות בודדות שנקשרו למשקי בית בדווים, ושילבו חקלאות לצד משק גידול המקנה. בעל האדמה הבדווי העמיד לרשות הפלאח את אדמתו תמורת שלישי או מחצית מהיבולים, או תמורת ערכם בכסף. ככל שהקשר בין הפלאח לפטרונו נמשך, נוצרו גם מחויבויות חברתיות ופוליטיות של הפלאחים, והם היו למרכיב חשוב בכל שבט. בהדרגה קיבלו הפלאחים את תרבותם ודרכי התנהגותם של הבדווים בכל התחומים, עד שהשתרש הכינוי "בדווים-פלאחים".

יחסי הגומלין בין הבדווים לפלאחים

המפגש ההיסטורי בין הבדווים לכפריים היה תמיד בגבול המדבר. ההתנגשויות בין הנוודים הבדווים לכפריים יושבי הקבע היו תופעה נפוצה. הבדווים רואים עצמם כנושאי התרבות הערבית המקורית, ואין הם רואים בפלאחים – החקלאים יושבי הכפרים, "ערבים טהורים". הבדווי חש בזו כלפי הפלאח ורואה אותו כנחות ממנו משום מוצאו, ולא פחות מכך בשל היותו עובד אדמה העוסק בעבודת כפיים, מול הבדווי "האציל" שאינו כבול לאדמתו. יחס הבזו לפלאח נמשך ביסודו גם כיום, אך בשל שינויים שעוברת החברה הבדווית ובשל אינטרסים משותפים, פועלות שתי הקבוצות ליצור חזית מאוחדת.

אל עביד (שחומי העור)

בדווי מציג גמל מקושט לחתונה, במוזאון למורשת הבדווים על שם ג'ו אלון.

כמעט כל שבט בדווי מכיל בתוכו משפחות של שחומי עור המכונים "אל עביד". מוצא רובם הוא מסודן. והם נספחו בדרך כלל כעבדים ואך מעטים חיו בין הבדווים כבני חורין. בתחום החברתי, נחשבו יוצאי סודן לנחותים שבקר בני החברה הבדווית, והיחס אליהם היה כאל רכוש. אל עביד היה תלוי תלות מוחלטת בפטרונו, בכל מהלך חייו. האדון החליט באם יחפש עבורו אישה, ומשהעמיד צאצאים, הפכו גם הם לרכוש האדון מרגע לידתם. משבוטלה העבדות בחוק על ידי "חבר הלאומים", ובמיוחד עם הקמת מדינת ישראל, חלו בחברה הבדווית שינויים מרחיקי לכת: הם היו לאזרחים בעלי זכויות פוליטיות מלאות וניתנו להם אפשרויות כלכליות חדשות שבאמצעותן גילו כיווני התפתחות עצמאיים, שכאלו נועדו לפצותם על דורות של עבדות בקרב החברה הבדווית. לראשונה הם התגבשו לשבט עצמאי – הוא שבט "אבו בלאל", שמורכב מבני חמולות שונות בעיר רהט (אם כי מבחינה ארגונית הוא מאד בתוכו גם חמולות משבטים אחרים). עם זאת, עדיין אין להם קשרי נישואין ובוודאי לא טמיעה הדדית עם שער הבדווים. לאחר קום המדינה רשויות המדינה מינו את בן השבט יוסוף אבו בלאל לשיח'. המינוי ביטא את שחרור העבדים מפטרוניהם ההיסטוריים ואת השוויון שאותו מעניקה המדינה לכל אזרחיה.

בין "בדווים" ל"ערבים"

בימינו קיים טשטוש גבולות בין "ערבים טהורים" שמוצאם בחצי האי ערב לבין בני מוצא שונה שעברו תהליך שיערוב (ראו עמ' 211) וסיגלו לעצמם את סממני התרבות והלשון הערבית. כיום נחשבים "ערבים" גם עמים ושבטים שמוצאם אינו דווקא מחצי האי ערב (כאלה הם שבטי הבדווים בגליל שמוצאם הוא ממערב עירק ומצפון המדבר הסורי).

הבדווים שהקפידו בעבר מאוד על ייחוסם כבני ערב, רואים עצמם היום במקרים רבים בראש ובראשונה כערבים. בכך הם מבטאים סלידה ללאומיות עם הקבוצה שהתגבשה בארץ כ"ערבים פלשתינים".

אמצעי קיום בחברה המסורתית

הבדווים המסורתיים היו נוודים שקיומם העיקרי הושתת על גידול מקנה. סוג בעל החיים קבע את מאפייני הנוודות של שבטי הבדווים. על פי סוג הבהמה שטיפחו ואופי הנדידה במרחב, נחלקו הבדווים לקבוצות:

הנוודים מגדלי הגמלים (הרוחאל – הנוודים) – נדדו בעקבות הגמל, המכלה צמחייה בשטחי מרעה נרחבים. הפיזור של אזורי המרעה הוא שקבע את טווח הנדידה ואת תדירות התזוזה ממקום למקום. מגדלי הגמלים נחשבו לבעלי הייחוס ולטובים שבלוחמים, והגמל נחשב לבעל חיים המסוגל לספק את כל צרכיו הבסיסיים של מגדלו. חלב הנאקות משמש מזון, בצמר משתמשים לייצור יריעות האוהל, והגללים הם חומר בערה. הגמל, ששימש בהמת משא, היה עד סוף מלחמת העולם הראשונה אמצעי תחבורה עיקרי במדבריות המזרח התיכון.

מגדלי הצאן (שיבה רוחאל – דומים לנוודים) – הנוודים למחצה. כיוון שגידול הצאן דורש תנאים משופרים בהשוואה לתנאי הגידול של הגמל, נגזרים מכך תנאי החיים והמחיה של המגדלים. מאהל רועי הצאן נקבע סמוך למקור מים ולמרעה עבור הצאן. המקומות המועדפים הם בסֶפֶר המדבר, שם כמות הגשם היא גבולית ואינה מספקת לפלאח, אך די בה להתפתחות מרעה טבעי.

בדווים בשלהי המאה התשע־עשרה לצד גמליהם. תצלום של בונמיס שנצבע בצבעי מים.

העז, בעל החיים הנפוץ בעדר הצאן, סיפקה אמצעי קיום הודות לחלבה העשיר (ראו עמ' 117). יתרונה על הגמל הוא באפשרות שימור החלב בשני מוצרים: הסֶמֶן – חמאת צאן או עזים, ועֶפִיק –

לֶבֶן מוקשה. בשר הצאן שווק, ושיער העזים שימש לטוויית חוטים ולבניית האוהל. **מגדלי הבקר** (אל בקארה) – יש הרואים במגדלי הבקר קבוצה ייחודית. בעבר לא היו מצויים מגדלי בקר בקרב הבדווים בחצי האי ערב; גידול הבקר נחשב בזוי בעיני הבדווי, משום שאין כבקר לאפיין את הפלאח. בדווים מגדלי בקר מצויים בעיקר במזרח אפריקה ובצפונה, כיום שכיחים משקי הבקר בקרב הבדווים בנגב. הם מהווים בעיקר משקי עזר, ועקב מצוקת שטחי המרעה מסייעים לכלכלה.

מגורים וכלכלה כגורם מאפיין

יש היסטוריונים המחלקים את החברה הערבית הבדווית לקבוצות משנה תרבותיות, על פי צורת המגורים ומקומות המחיה. בחלוקה זו גם בא לידי ביטוי השינוי ההולך ומתהווה בחברה הבדווית במעבר מנוודות ליישובי קבע.

תושבי אוהלי שיער גמלים נקראים "אהל אל נבר" ויושבי אוהלי יריעות עזים – "אהל אל ח'ט", היושבים באוהלים ארוגים הם אהל אל ח'ט בתרגום חופשי: אנשי ה"חוט". החקלאים, הפלאחים, שנספחו לחברה הבדווית מכונים "אֶהֶל אֶל ע'ט" – פירוש המושג ע'ט הוא ניר או חקלאות. הקבוצה שעברה את השינוי הקיצוני ביותר באורחות חייה מכונה "אֶהֶל אֶל ח'ט" – בתרגום מערבית: "אנשי הקיר", והכוונה לתושבי הערים, או "אל מדאנייה" (עירוניים), שבתיהם עשויים מקירות מוצקים. לקיר יש משמעות סמלית בתרבות הבדווית – כל בית מוצק שיש לו קירות עלול להמיט אסון על יושביו. מסיבה זו יש בין זקני הבדווים כאלה המעדיפים להתגורר בחצרות בתי בניהם, בצריפים או אפילו באוהלים.

המעבר מנוודות להתיישבות קבע

תהליך ההתפתחות בחברה הבדווית מתאפיין במעבר מנוודות להתיישבות קבע (התקבעות), ובמעבר מגידול מקנה לחקלאות ולתחומי עיסוק נוספים.

מבנה מודרני בן קומתיים, ביתן להורים ואוהל אירוח בחצר.

המעבר לחקלאות החל באליטות החברתיות, והשיח'ים הם שנתנו את הדוגמה לבני שבטיהם. ביזמה עצמית הם רכשו טרקטורים ורכב ממונע, שסייעו לכלכלת המקנה ולמעבר לפלחה. הם הראשונים ששלחו את ילדיהם ללמוד בבית הספר לילדי שיח'ים, שהוקם בתקופה העות'מאנית בבאר שבע. הם גם מימנו לימודים לילדיהם באמצעות מורים שכירים מהכפר או העיר הערבית. במהלכים אלו הייתה מעין נקיטת צעדי התקרבות אל השלטון, ובמעשיהם ראו השיח'ים אמצעי להשפיע לטובה על מצבם הכללי של הבדווים.

המעבר לקיבוע הוא מעבר מצורות יישוב נוודיות ומיטלטלות (האוהל והמאהל) ליישובים קבועים ולמבנים: מאוהלים קבועים, דרך כפרים – יישובים כפריים מפוזרים, כפרים ועד לעיירות וערים. הבדווים

בדרום הארץ מתגוררים באוהלים קבועים, במבני סוכות וחושות עשויות טיט, בצריפונים, בפחונים ובמבני בלוקים, אך גם בדירות מתוכננות, בוילות ובבתי קומתיים פרטיים ומודרניים.

אורחות החיים של הבדווים נמצאים בתהליך שינוי מתמשך במכלול תחומים: בצורות המגורים, בכלכלה, בחברה ובתרבות. בין הבדווים יש כיום כאלה החיים באורח חיים כפרי וכאלה החיים באורח חיים עירוני. מרגע שהבדוי הופך לעירוני, מצטמצמים בביתו ובסביבתו הסממנים החומריים שאפיינו את חייו בעבר, והיסודות התרבותיים, החברתיים והרוחניים המסורתיים מתמעטים.

רוב הבדווים עברו את שלב הביניים במעבר מנוודות להתיישבות קבע, כאשר אימצו את החקלאות כעיסוק ואת הכפר כצורת מגורים ואגון חברתי. לעתים, כאשר אפשרויות גידול המקנה מצומצמות או שאינן קיימות, נעשה מעבר מתוכנן לעיר, על פי רוב בליווי משק זעיר ליד בית המגורים. החקלאות ביישוב העירוני מתמקדת בגידולי חממה, אשר חוסכים בשטח אך דורשים התמחות.

ראינו שראשיתן של התמורות בחיי הבדווים בנגב התקבלה בתקופה העות'מאנית. לאחר דורות של מלחמות שבטיות על שטחי מחיה, כפו השלטונות העות'מאניים, בשנת 1897, גבולות בין המטות השונים של הבדווים, במגמה להפסיק את מלחמות השבטים (ראו עמ' 218). שקט וביטחון סייעו לפיתוח עדרי הצאן ולהתרחבות שטחי חקלאות חרבה – בעיקר גידול שעורה. בתקופה זו החלו הבדווים בדרום הארץ גם למכור קרקעות ועם הקמת באר שבע (1900) להתקרב אל סממני העולם המודרני.

בתקופת המנדט סייע השלטון בדרכים שונות לבדווים, במעבר להתיישבות קבע. מינוי מועצת שיח'ים כגוף האחראי לאוכלוסיית הבדווים, סייע לשלטון במגעיו עם האוכלוסייה הבדווית. פיתוח מקורות מים ומתן האפשרות לרכישת מספוא זול למקנה, צמצמו את המלחמות על מקורות המים והנדידה לצורכי מרעה. שנות הבצורת הרבות גררו מעורבות ממשלתית שסייעה לאוכלוסייה בהספקת מזון ובהקצאת משאבים לעבודות פיתוח. כך נסלל **כביש הרעב** בצפון הנגב.

בסיוע שלטונות המנדט נפתחו בשנת 1942 עבור הבדווים לראשונה שלושה בתי ספר לבנים בנגב. מתקופה זו חדל החינוך להיות מנת חלקה הבלעדי של העילית החברתית-שבטית, שחלק מילדיה למדו בבית הספר בבאר שבע.

מטה

איגוד של כמה שבטים שהתארגנותו ופעילותו ניכרו בייחוד במקרי חירום, לקראת מלחמה או מאבק אחר מול מטה יריב.

חקלאות חרבה

חקלאות המתבססת על המשקעים בלבד. מקפידים להותיר שטחים בלא עיבוד במחזור של שנים, כדי להפרות את הקרקע.

כביש הרעב

כביש שנסלל כעבודה יזומה לבדווים במסגרת בניית דרכים לצבא במלחמת העולם השנייה.

הכביש נסלל מערבית לבאר שבע (כביש אופקים) עד סמוך לעזה.

1 אילו תהליכים היסטוריים, כלכליים, חברתיים ופוליטיים הביאו לדעתכם לתהליך הקיבוע של הבדווים בכלל ובארץ ישראל בפרט?

הבדווים בנגב – אזרחי ישראל

ערב קום המדינה חיו בנגב כ־60,000 בדווים, במסגרת של שבעה מטות וכ־100 שבטים. מספרם המדויק לא ידוע, שכן הבדווים נמנעו מלדווח במספרים מדויקים במפקדים. בתום מלחמת העצמאות בשלהי שנת 1948 נותרו בנגב כ־11,000 נפש. בשעה שצה"ל כבש את הנגב, היגרו רוב שבטי הבדווים לירדן ומצרים; חלקם ברחו וחלקם גורשו.

מתוך שבעה מטות נותרו בנגב שבטים ושברי שבטים משלושה מטות בלבד. מטה התיאה היה לדומיננטי מבחינת מספר אנשיו, שכן כמעט לא סבל מהגירה כשאר המטות. בשני המטות האחרים – תרבין ועזמה, נותרה אוכלוסייה קטנה, שגדלה לאורך השנים.

הקבוצות ושברי שבטים שנותרו בארץ הצטרפו לשבטים שהיו בארץ. היספחות שברי השבטים הטילה על המצטרפים את כל מערכת החובות והזכויות החלות בשבט בדווי. יש קבוצות שנותרו בארץ אך לא הצטרפו לשבטים והן מאוגדות בבתי אב ולא במסגרת שבט.

בשנים הראשונות לאחר קום המדינה נוצרו קשרים בין מצרים לשבטי הבדווים שנותרו בתחומי ישראל בסמוך לקו הגבול. הבדווים השתתפו לא פעם בפעילות הבלנית עוינת בנגב (ראו עמ' 302), בפעולות שוד ורצח נגד צה"ל ויישובים ישראלים בנגב, הבריחו סחורות והתמקמו עם עדריהם בשטחי המדינה. בשנת 1953 פעל צה"ל נגד בדווים משבט העזמה, שבסופה הם גורשו לתחומי מצרים.

הבדווים שנותרו בתחומי ישראל חויבו להתגורר בשטח מוגדר בצפון הנגב המכונה **סייג**, והיו נתונים בממשל צבאי (כשאר הערבים במדינה) עד שנת 1966. במקביל נעשה ניסיון לשלב את הבדווים במדינה. בן גוריון מינה את

ידידו **יהושע כהן** למתווך מטעמו ביחסים עם הבדווים. הוחלט על גיוס צעירים בדווים לצה"ל בעיקר כגששים (ביחידת מיעוטים). החיילים הבדווים סייעו ללכוד מסתננים לנגב, והשתתפו במרדפים אחרי יחידות **הפידאיון**. הגיוס לצה"ל עורר תגובות מנוגדות בקרב הבדווים: מצד אחד – גאווה, ומצד שני התנגדות על רקע לאומי ודתי. הבדווים בנגב הוכיחו את זיקתם למדינה במלחמות ישראל. במלחמת יום הכיפורים הם העמידו לרשות המדינה את רוב צי רכבם לסייע למאמץ המלחמתי. כמו כן, תרמו הבדווים כספים למלווה מלחמה למרות המצב הכלכלי הקשה של רוב המשפחות.

תחום הסייג ואזורי ההתפרסות של שבטי הבדווים ערב הקמת המדינה.

פידאיון

מונח במסורת המוסלמית שפירושו: לוחמים המקריבים את חייהם. המגויסים ליחידות הפידאיון שפעלו בחסות מצרים הפכו כעבור זמן לגדוד סדיר שהיה כפוף לפיקוד המצרי.

יהושע כהן

(1922 - 1987). נולד בתל אביב. נמנה עם בכירי הלוחמים של הלח"י. ישב במעצר בריטי באריתריאה, סודן וקניה. ב־1952 הצטרף לראשוני שדה בוקר. משהגיע בךגוריון לחיות בשדה בוקר נקשרה בין השניים ידידות עמוקה. אחרי מלחמת ששת הימים סייע בהקמת בית ספר שדה בכפר עציון.

סייג

שטח של כ־1,500 קמ"ר, שהוקצה למגורי הבדווים שנותרו בנגב לאחר קום המדינה. השטח כולל את התחום שבין דימונה, ערד, קיבוץ שובל ובאר שבע.

עם זאת, בעיקר משנות התשעים של המאה העשרים ניכרים באוכלוסייה הערבית בכלל ובאוכלוסייה הבדווית בפרט, תהליכי הקצנה לאומית והתחדדות היחסים עם המדינה.

באזור הסייג התפרסו הבדווים על מיליון וחצי דונם והוקצה להם מרחב של 400,000 דונם לעיבוד. במקביל הוחל בתכנון יישובם של הבדווים ביישובי קבע. בצורות מתמשכות בשנים 1957 - 1963 הביאו להגירת בדווים למקומות שונים במרכז הארץ (רמלה, לוד וכפרי המשולש), בחיפוש אחר מרעה. משבוטל הממשל הצבאי (1966) הותרה תנועה חופשית של הבדווים בכל רחבי הארץ. מדינת ישראל, כשאר מדינות המזרח התיכון, מעונינת בקיבוע הבדווים כדי לצמצם את תביעותיהם לשטחים נרחבים וכדי לשלבם בחיי המדינה בכל תחומי החיים המודרניים.

דמוגרפיה של החברה הבדווית בנגב

אוכלוסיית הבדווים בנגב גדלה פי 15 מאז קום המדינה, ובראשית שנת 2003 מנתה כ-147,000 נפש. הריבוי הטבעי של הבדווים הוא 5.5% בשנה. לשם השוואה – הריבוי הטבעי של ערביי ישראל בצפון הארץ הוא 3% - 3.5% בשנה, והריבוי הטבעי בקרב היהודים הוא 1% בשנה.

בקצב הריבוי הטבעי הנוכחי עתידה אוכלוסיית הבדווים להכפיל את עצמה בתוך תשע שנים. על פי התחזית יהיה מספר הבדווים בנגב בשנת 2020 כ-360,000 נפש. האוכלוסייה ביישובי הבדווים היא צעירה מאוד: כ-54% מהתושבים הם מתחת לגיל 14 (באוכלוסייה הכללית – 29%). **"למבנה הגיל יש תשיבות חברתית וכלכלית: על המשפחה להשקיע משאבים רבים בחינוך הילדים, אולם בשל גודל משקי הבית יש מעט מפרנסים וההכנסה לנפש נמוכה"** (דוח מבקר המדינה 2002, עמ' 96). רבים מהגברים נשואים לכמה נשים, והילודה למשפחה מגיעה לעתים לעשרות ילדים. לאוכלוסייה הבדווית נוספו בשנים האחרונות נשים רבות מהר חברון ובמסגרת חוקי איחוד משפחות הצטרפו לבדווים 20,000 - 30,000 ערבים מהר חברון.

שינוי, קדמה והשתלבות בחברה הישראלית

הבדווים בישראל הם חברה בתהליכי שינוי. השתלבותם של הבדווים בחברה מושפעת מכך שהם בני דת שונה מדת הרוב, בעלי תרבות שונה וגם בעלי זיקה למאבק הלאומי בין הערבים לבין מדינת ישראל. גורמים אלה מיתוספים לקשיים הנוצרים בחברה הבדווית בעקבות תהליכי המודרניזציה.

להאצת תהליכי השינוי והמודרניזציה בחברה הבדווית סייעו גורמים שונים: **תהליכי העיור** – עם הקמתה של העיירה תל שבע (1967) החל תהליך העיור של הבדווים. מאז הוקמו שבע עיירות, ועיירות נוספות נמצאות בתכנון. **ההשתלבות הפוליטית** – הבדווים מיוצגים בכנסת (נציגם הראשון היה השיח' חמאד אבו רביע) ופועלים בשיתוף פעולה עם מפלגות שונות. **מערכות השלטון המקומי** – בראשיתם נוהלו היישובים העירוניים בעיקר על ידי פקידות יהודית ומעט בדווים. הניהול בעיירות הבדוויות הועבר לידי התושבים

לאחר שנערכו לראשונה בחירות מקומיות במגזר הבדווי בעיירה רהט (1989), שהוכרזה כעיר בשנת 1994. כיום כל הרשויות המקומיות הן נבחרות.

חוק חינוך חובה – חינוך הבנים והבנות על פי תכנית החינוך הממלכתית.

תמורות בתעסוקה – מספר הבדווים הנקלטים במקצועות אקדמיים ובתחומי המקצועות החופשיים הולך וגדל, עם זאת חלק ניכר מהבדווים הם פועלים העוסקים בתחומים שונים, חלקם מקצועיים וחלקם בלתי מקצועיים.

החלת מערכת המשפט של המדינה – יסודות מסוימים במסורת השיפוט הבדווית, כמו נוהג נקמת הדם או הריגת האישה הנואפת, לא ניתנים ליישום.

עלייה ברמת החקלאות – הכנסת מיכון חקלאי שיפרה את ההישגים החקלאיים ואפשרה את הרחבת תחומי המזרע.

שיפור רמת הבריאות – עם המעבר מרפואה מסורתית לרפואה מודרנית עלתה תוחלת החיים, ירדה תמותת התינוקות וחל גידול דמוגרפי.

בין מסורת לקדמה

המסורת הבדווית מתייחסת לתחומים שונים בחיי היומיום: להתארגנות הפוליטית, למבנה הכלכלי, למסגרות החברתיות ולאופי התרבות של החברה.

ההתארגנות הפוליטית – החברה המסורתית הבדווית התמקדה בענייני השבט. המסורת מחייבת את הבדווי לנאמנות בראש וראשונה לשבטו. הנאמנות לשבט קודמת לכל נאמנות אחרת.

המבנה הכלכלי – גם היום רואה הבדווי חשיבות בטיפוח עדרי צאן. העדר מהווה בסיס כלכלי, ואת הצאן מגדלים לשיווק, אך התנועה במרחב תלויה בהרשאת הרשויות הממלכתיות האחראיות להקצאת שטחי מרעה, על אדמות בור של המדינה, או בשטחים שבהם מחזיק צה"ל. בעבר התבסס ענף הצאן רק על מרעה טבעי, ואילו כיום הוא מבוסס גם על האבסת הצאן.

המסגרות החברתיות – בעבר השתייך הפרט רק למסגרת החברתית של השבט הבדווי, וכיום הוא משתייך למסגרות ולארגונים שונים (מקצועיים, פוליטיים וכדומה) ויוצר מעגלי קשרים חברתיים חוץ שבטיים. בכך שונה הצעיר הבדווי בדרך כלל מהזקנים ומהמנהיגים המסורתיים.

בידי הזקנים נותרים עניינים שבטקס או במסורת. ניהול היישובים, ארגון מסגרות הלימודים והמאבק הפוליטי לשוויון זכויות נעשים על ידי הצעירים. הצעירים רוצים מעורבות במישור המשפחתי בקבלת ההחלטות, בהגדרה מחדש של מקומה של האישה במשפחה, בבחירת בן או בת זוג, בניית בתים ורכישת השכלה. ההכרעות בכל התחומים האלה היו בעבר נחלת המנהיגות המסורתית.

האופי התרבותי של החברה – הבדווי שואף לשמור על תרבותו ועל ערכי היסוד, הסמלים, כללי ההתנהגות, המנהגים, המורשת, מערכת השיפוט המסורתית ועוד. בשנים האחרונות על הבדווי להתמודד גם עם עליית השפעת האסלאם, שמחד גיסא שולל את המסורת הבדווית (שבחלקה קדומה להיווצרות האסלאם), ומאידך גיסא רוצה לשמר את צביונה המוסלמי של החברה הבדווית.

כבדווי מודרני שחי בין הפטיש לסדן,
 כבדווי מודרני שיצא קירח מכאן ומכאן
 כבדווי שיושב מול המסך ושומע חרדות ערב,
 ומחכה ל"בוקר טוב ישראל",
 חי אני כציפור יפה בתוך כלוב עלוב,
 שלא חסר לה מאומה
 פרט לדבר אחד יקר:
 כבדווי מודרני, בן העשור האחרון... חי אני
 עם הדמעות, עם החלומות,
 עם הרהורי הלב והמחלות,
 לא רוצה את הקדמה,
 תנו לי את הכבשה...

(אבו מועמר)

הבדווי בן ימינו חפץ שמסורתו הרוחנית תישמר ותטופח בספרות, במערכת החינוך ובמוזאוניו. חשוב לבדווי לחוש שגם בעיני אחרים, ובמיוחד המדינה – יש חשיבות למורשת אבותיו.

מדיניות העיור

תהליך העיור של הבדווים בנגב הוא החשוב בין התהליכים העוברים על הבדווים. מטרות המדינה בהרחבת תכנית העיור:

- * קידום המעבר מנוודות להתיישבות קבע.
- * שיפור ביטחוני במרחב.
- * עצירת התפרסות הבדווים על קרקעות שלא בבעלותם.

בראשית שנות השישים תוכננו שלוש עיירות גדולות (תל שבע, רהט וכסייפה) שהיו אמורות לקלוט את כל אוכלוסיית הבדווים. עד שנת 2002 הוקמו שש עיירות ועיר אחת גדולה (רהט), ובשלהי אותה שנה החליטה הממשלה להקים לבדווים שבעה יישובים נוספים שאמורים למשוך אליהם את הבדווים הפרוסים בפריפריה. העיירה הראשונה שהוקמה הייתה תל שבע. תל שבע תוכננה על ידי הרשויות ונבנתה בה "שכונה לדוגמה". הדירות שנבנו היו קטנות אף מגודלו של אוהל ולא תאמו את אורח החיים הבדווי. רק מעטים, לרוב עובדי מנהל בדווים, נכנסו לגור בדירות שנבנו. העיירה קלטה בעיקר בדווים-פלאחים ששיפרו את מעמדם החברתי על ידי המעבר לעיירות.

רשויות המדינה למדו מהניסיון של תל שבע, ותכננו העיירות עבר שינוי: הרשויות חילקו את השטח שהוקצה ליישוב העירוני ליחידות שטח, ובכל יחידה נמכרו השטחים לבני שבט או חמולה אחת. הבנייה נעשתה על ידי כל משפחה לפי צרכיה ולפי יכולתה. כך למשל נבנתה רהט. על אף השינוי במדיניות הבנייה הצהירו כ-75% מתושבי רהט, על פי סקר שנערך בנובמבר 2001, שהם מאוכזבים מחייהם בעיר וכי היו מוכנים לשוב ולחיות במרחב מחוץ לעיר – במה שמכונה **הפזורה**. זאת למרות שמחוץ לעיר אין תשתיות בסיסיות וגם חלק גדול מהשירותים הממלכתיים והמוניציפליים לא ניתנים. כיום מתגוררת כמחצית האוכלוסייה הבדווית ביישובים עירוניים מוכרים ומחציתה מחוץ ליישובים העירוניים.

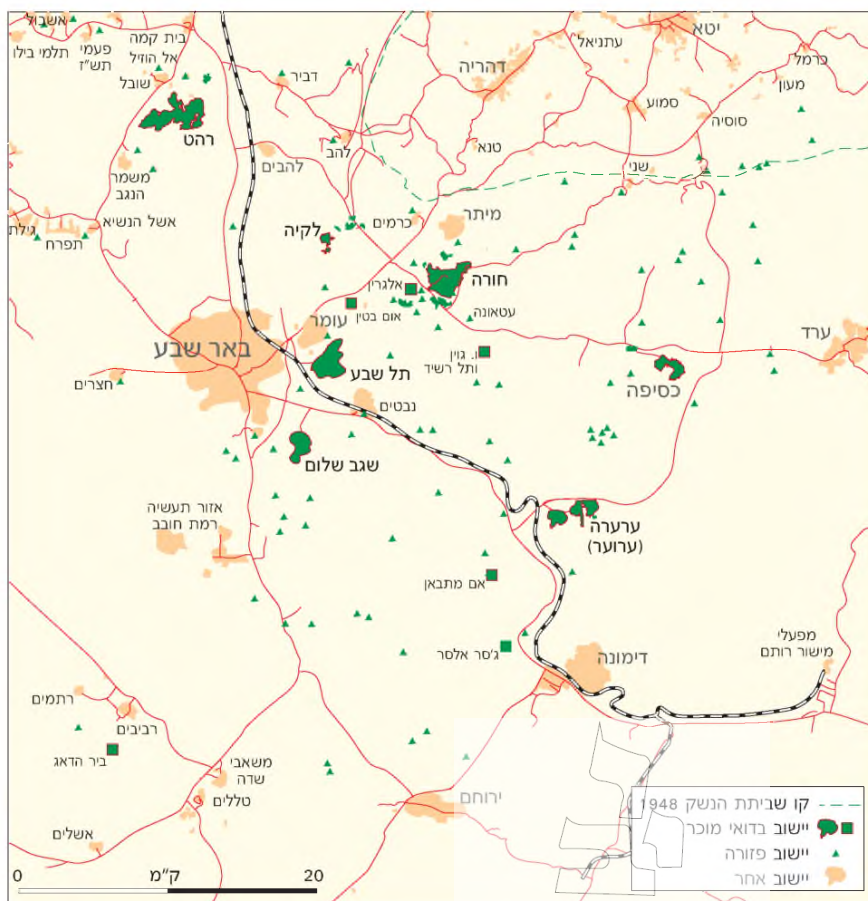

בניין המועצה המקומית בתל שבע.

פזורה

מושג שהחל רווח בשנים האחרונות וכוונתו לכל האוכלוסייה והיישובים שמחוץ לעיירות שהוקמו על ידי המדינה. הפזורה מכונה גם "פריפריה" או "יישוב ספונטני".

יישובי הבדווים בנגב.

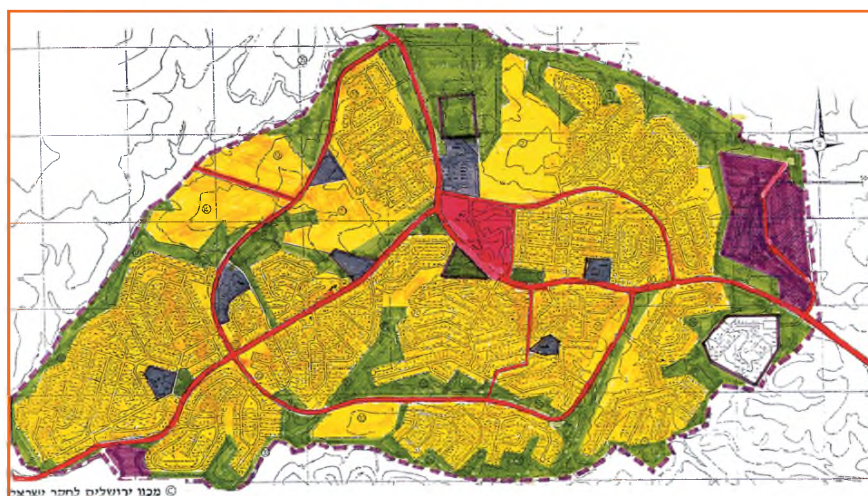

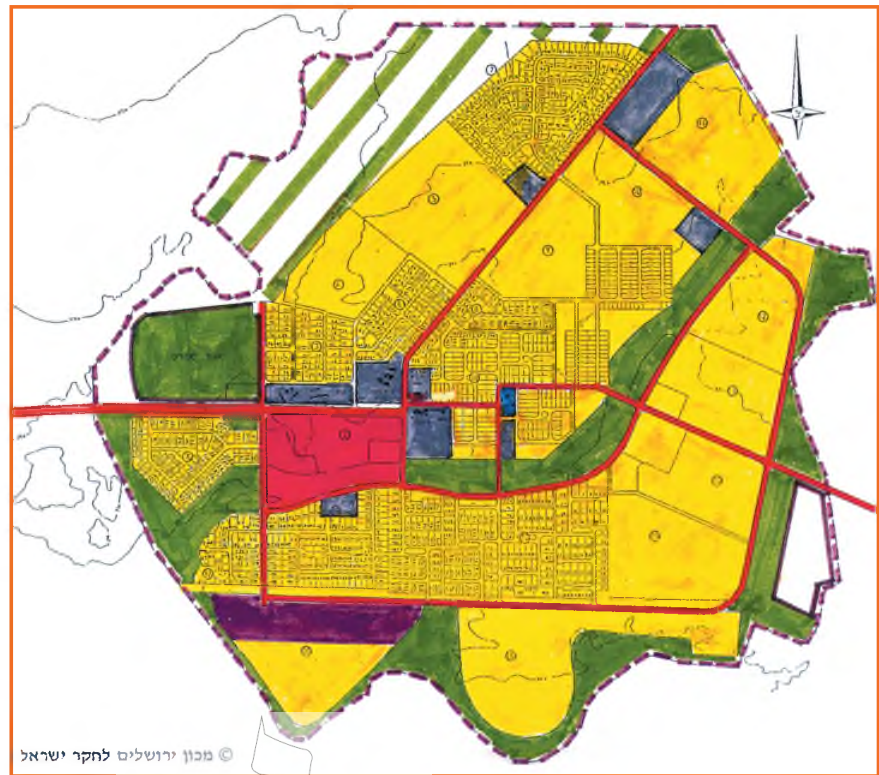
3 עיינו בתכנית המתאר של תל שבע ורהט והסבירו מה הם ההבדלים בין תכניות שתי הערים ובמה הן דומות? מוגן בזכויות יוצרים

מרכז העיירה ברהט.

רהט – תכנית מתאר כללית.

תל שבע - תכנית מתאר כללית.

מספר התושבים ביישובים הבדווים בנגב		
שם היישוב	מפקד 1995	נתוני 2002
רהט	22,600	34,100
תל שבע	6,200	11,200
ערוער (ערערה)	6,600	10,500
כסייפה	4,000	7,940
שגב שלום	2,300	5,270
לקיה	חסר מידע	6,090
חורה	2,600	7,570
יישובים לא מוכרים	פזורה 50,500	63,500
סה"כ	נפש 106,750	נפש 145,500

הבדווים ומדיניות העיור

חוסר שביעות הרצון של הבדווים מהיישובים שהקימה המדינה עבורם, נובע מכמה גורמים מרכזיים:

המסורת והתרבות: החיים במסגרת עירונית לא תואמים לאורח החיים הבדווי המסורתי. האופי והמרקם של יישובים קטנים במרחב הולם יותר את צורכי הבדווים, אופיים ותרבותם. ביישובים בגודל של שבט או חמולה נשמרות יותר הלכידות החברתית והעצמאות.

הבעלות על הקרקע: המעבר לעיירות עלול לפגוע בזכויות הקרקע של היושבים על אדמות שאינן רשומות בבעלותם, וזיקתם לקרקע נובעת רק משיבתם עליה. חלק ניכר משטחי היישובים עדיין אינו רשום על שם היושבים עליהם (ראו עמוד 241). **הבסיס הכלכלי:** בעיירות חש הדווי במצוקה הכלכלית מכמה סיבות:

- * אבדן מקור ההכנסה מענפי הכלכלה המסורתיים (מרעה צאן).
- * ה"תעסוקה הבדווית" – ענף ההובלה, קבלנות משנה בתחום הבניין ועוד, נתונה לתנודות.

- * שיעור גבוה של מובטלים; חלקם בשל היעדר עבודה ואחרים בשל סירוב לעבוד בעבור שכר נמוך. המצב חמור במיוחד בקרב בני הנוער והנשים.

- * גידול בהוצאות המתחייב מחיים בעיר (מסי ארנונה, שירותים, תחזוקת בית וכדומה).
- * מיעוט התמיכה הממשלתית ביצירת מקורות תעסוקה ותעשייה.

בעיות חברתיות: יריבויות שבטיות הנוצרות משכנות שבטים שמערך היחסים ביניהם היה בעבר בעייתי.

השפעות חיצוניות: חשיפה להשפעה חיצונית הגורמת להתרחבות העבריינות (כולל שימוש וסחר בסמים), והתגברות הלאומנות וההקצנה הדתית.

מערכת החינוך: רמת מערכת חינוך נמוכה. הדבר בולט בשיעור הנמוך של זכאי תעודות בגרות ובשיעורי נשירת תלמידים מהמערכת – עד כדי 60% ומעלה (!). מערכת החינוך סובלת מריבוי מורים בלתי מוסמכים, לצד תנאים פיזיים ירודים של בתי הספר. הורים בעלי יכולת שולחים את בניהם ללמוד מחוץ לעיירות, בין אם ביישובים יהודיים או בבתי ספר ערביים במרכז הארץ ובצפונה.

ברומן "בית מאובן" של **סלים אלפניש**, בא לידי ביטוי יחסו של הסופר לתהליך העיור: **"...הרי עתה שדרה תקופת האבנים: השבט החליף את האוהלים השחורים העשויים משיער עזים בבתי אבן. מראה העזים הרועים הפך יותר ויותר לתמונת זיכרון, ופתאום חסרו לשוכני האוהלים נביחות של כלבי השמירה שקודם העלו מדי פעם את רוגזם. הד געיית העזים והכבשים והד צהלת הסוסים לא נשמעו יותר. שוב לא הגיע לאפם ניחוח גבינת העזים הטרייה. בתושבים הנוגים עלה זיכרון ענני עשן אשר טיפסו לשמים בעת אפיית הפיתות. האוהלים השחורים שהתרפקו ברוח אל הגבעות נעלמו.**

במקומם התרעמו עתה בתי אבן וצריפים מפח. מוסא, מוסיקאי השבט, לא היה יכול להתחבר לחידושים אלה. היו דברים רבים אשר לאורם הניד בראשו, אולם בעצמה יתרה הכביד על ליבו העדר החלומות. משעבר לגור בבית אבן לא חלם יותר. תחילה חשב מוסא כי החלומות זקוקים לזמן כדי להתרגל למעבר מן האוהל אל הבית. אך תקוותו נכזבה והחלומות לא באו."

מאמצי המדינה לסייע בקיבוע הבדווים על ידי עידוד הקמת היישובים העירוניים לא נתנה תשובה למצוקות הבדווים. המציאות ביישובים העירוניים מביאה רבים מהבדווים להעדיף מגורים מחוץ ליישובים העירוניים.

4 **מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עולה שבשנת 2001 היו 4% מעובדי התעשיות בנגב בדווים. הבדווים מועסקים בעיקר בענף המזון והמשקאות. חלקם כמעט אפסי בענף הדפוס, הגומי והפלסטיקה, אך בענף החשמל**

סלים אלפניש

נולד בנגב בשנת 1948. בנו של שיח' בדווי. למד קרוא וכתוב בגיל 14 וקיבל תעודת בגרות בשנת 1971. למד בפרינסטון קולג' בלונדון, חי בגרמניה ומפרסם ספרי ילדים ופרוזה בגרמנית.

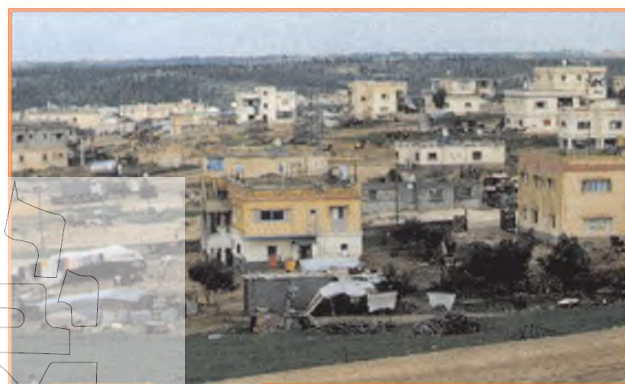
והאלקטרוניקה גדל חלקם מהסקר הקודם (1998 – 1%) ל-5% מהמועסקים. רוב העובדים הבדווים הועסקו בענפי השירותים כגון הובלה ומוסכים או בענף הבנייה. בין המועסקים הבדווים רק 17% עובדים בעבודה קבועה והשאר הם עובדים זמניים ומועסקים בעבודות מזדמנות. אילו בעיות עולות מהנתונים? כיצד ניתן לשפר את מצבם הכלכלי של הבדווים?

5

בסקר שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לדירוג הרשויות המקומיות לפי הרמה החברתית-כלכלית עלה: באשכול הרשויות הנמוך ביותר נמצאות עשר רשויות. מתוכן שבע רשויות מקומיות של הבדווים בנגב. המשתנים שנמדדו הם: הכנסה ממוצעת לנפש, מספר כלי הרכב של התושבים, שיעור הזכאים לתעודת בגרות, שיעור הסטודנטים, שיעור דורשי העבודה, היחס והתלות בין צעירים וזקנים למפרנסים ושיעור מקבלי גמלה להבטחת הכנסה. הציעו דרכים לשיפור מצבם של הבדווים במדדים השונים.

בדווים בשוק הבדווי השבועי בבאר שבע.

חזות של שכונה ברהט.

הפזורה – הכפרים הבלתי מוכרים

הבדווים המתגוררים ביישובים חקלאיים הפרוסים במרחב, חיים ברובם ביישובים בלתי מוכרים על ידי המדינה. יישובים אלה המכונים "יישובים ספונטניים" או "יישובי הפזורה", פזורים על שטח כולל של כ-600,000 דונם. הם פרוסים לאורך צירי תנועה, בעשרות ריכוזים, תוך פלישה לאדמות מדינה ובנייה בלתי חוקית בשנת 2001 היו בנגב 60,000-80,000 מבנים לא חוקיים. יישובי הפזורה אינם זוכים לתמיכה ממשלתית להקמת תשתיות, כיישובים מוכרים, אך עם זאת אושרה הקמת שבעה מרכזי שירותים לפזורה.

בשונה מהמגורים בעיירות, הישיבה על הקרקע במרחב נותנת תחושת ביטחון כלכלי, שכן ניתן להתפרנס מענפי הכלכלה המסורתיים – גידול צאן ופליחה. על אף העובדה שהיישובים בפזורה לא חוקיים, אין האוכלוסייה החיה בהם רוצה לעבור לעיירות שהקימה הממשלה.

אוכלוסיית הפזורה הקימה את "המועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים" ואת "איחוד הכפרים הבלתי מוכרים". שני הגופים הללו מתפקדים ללא תוקף רשמי. הגופים המיישבים של הממשלה מאוגדים בארגון "המנהלה לקידום הבדווים בנגב".

יישובי פזורה במרחב ליד דימונה.

בין ארגון זה לשני הגופים שכוננו על ידי האוכלוסייה יש מתח ותחרות. הגופים הבלתי מוכרים פועלים על מנת שרשויות המדינה יתכננו עבור הבדווים מגוון יישובים – כפרים, יישובים קהילתיים, וחוות חקלאיות, הכול לפי דרישות הקבוצה, אופייה, מקורות פרנסתה וכמות הקרקע שהמדינה הכירה בזכותם עליה.

התמורות במגורים

מהאוהל אל הבית

בית חדש ואוהל מסורתי בסמיכות.

"האוהל השחור" הוא האוהל הבדווי המסורתי. הוא נעשה מסיבי שיער צאן, וגודלו משתנה לפי גודל המשפחה. שיער הצאן מקנה לאוהל את תכונותיו: חומר הגלם מצוי, הייצור מהיר, הקיפול קל, הטלטול ויכולת הפריסה מהירים והיריעות אטומות לגשמים. על פי רוב האוהל הוא יחידת המגורים של משפחה אחת, ורק לעתים זוג צעיר מתגורר עם הוריו, עד שיבנה לעצמו מגורים משלו. הואיל והבדווים הקפידו על הפרטיות של המשפחה, הם קבעו כללים נוקשים לגישה אל אוהל המגורים. ביישוב הספונטני בפזורה נוספים לאוהלים גם מבנים קשיחים אך המאהל ממשיך לתפקד על פי כללי תרבות האוהל, וזאת משום שהאוהל המסורתי אינו רק מבנה מגורים אלא גם בעל תפקוד כלכלי וחברתי.

וילה בדווית.

בנוף היישובי של העיירה הבדווית בולט לא פעם הבית בגודלו. הבית הוא בבעלותו של ראש משפחה גרעינית או מורחבת. הבתים הגדולים, שנבנו בצורה עצמאית, חייבו לא פעם את בעליהם לממש את כל חסכוניותיהם ולעתים אף נכסים יוצרי הכנסה (משאיות, טרקטורים, מקנה וכו'). בדיעבד, ההשקעה מוצדקת לטווח רחוק, כמעין "רכוש אחרון להורי לבנים, לאחר אבדן האדמות והמקנה". הבית בעיירות הבדוויות משקף בדרך כלל פשרה בין הצרכים הפרטיים, החברתיים והנורמות התרבותיות של החברה המודרנית. הקשרים עם החברה הכללית מאפשרים שילוב של טעמים וסגנונות והתאמתם לטעם האישי ולדרישות החברה הבדווית. אחד הקשיים במגורים העירוניים הוא בשמירה על צנעת הפרט – ובעיקר אי חשיפת הנשים. נושא האירוח, שהוא מעמודי התווך של המסורת, זוכה למקום נכבד בין תפקודי הבית העירוני. מערך השירותים חייב להתחשב בהפרדה בין בני הבית לאורחים.

השכונה ותא המשפחה המורחבת

משתוכנן היישוב העירוני הראשון על ידי הרשויות לא הובא בחשבון הארגון המסורתי החברתי, והבנייה נועדה למסגרות משפחתיות. כישלון התפיסה התכנונית בתל שבע הביא למסקנה שעל העיירה הבדווית להיבנות בשכונות על בסיס קרבת המוצא וקרבת המשפחה, וכי יש לתת את הדעת מראש להקצאת שכונות נפרדות על בסיס הומוגני: שבטי, חמולתי או אפילו משפחתי. כניסת אדם זר לשכונה מעוררת מיד

תשומת לב מיוחדת וצעדיו וכוונותיו נבחנים בקפידה. תת־השכונה מכונה לעתים בפי התושבים "קום" (בית אב). בין חלקי המשפחה המצומצמת מרחק המגורים הוא קטן, ומרחק גדול יותר משקף קשר משפחתי קלוש יותר. מגמה זו תיעצר כנראה לאור העובדה שבכל יחידת שטח שכונתית מתמעטים המגרשים הפנויים שיוכלו לשמש את דור ההמשך. בשל המחסור בקרקע, יאלצו כנראה הבדווים בעתיד להתגורר גם בבתי קומות ביישוביהם.

הבעלות על הקרקע

תפרוסת היישובים הבדויים במרחב הנגב יצרה עימות עם רשויות המדינה בשאלת הבעלות על הקרקע שעליה יושבים הבדווים. כיום יושבים רק כ־60,000 בדווים במגרשים מוסדרים, והמחלוקת היא גם בנוגע לשטחי המרעה והעיבוד. בשנת 1858 נקבע בחוק העות'מאני שקרקע שאינה נתבעת ובאופן רשמי אינה בבעלות פרטית או ציבורית, היא רכוש המדינה. העות'מאנים, שעודדו התיישבות בדווים על הקרקע (ראו עמ' 217), התנו את הזכות לעבד את האדמה או לרעות עליה צאן ובקר בקבלת אישור מהשלטונות. הבריטים אימצו את חוקי הקרקע העות'מאניים, אך בשנת 1921 הכניסו תיקון לחוק שעל פיו עיבוד הקרקע לא מקנה זכות בעלות עליה. עם זאת, אפשרו הבריטים לזכות בבעלות על הקרקע את אלה שעייבדו אותה, על ידי רישום הקרקע כדין. הבדווים נמנעו מרישום הקרקע הן משום שזה לא תאם את נוהגיהם המסורתיים והן משום החשש שיוטלו עליהם מסי קרקע.

עם קום המדינה הוחלט על אימוץ החוק העות'מאני ביחס לקרקע, והחל עימות בין הבדווים למדינה בדבר זכויותיהם על אדמותיהם. המדינה שדגלה במדיניות של "פיזור אוכלוסין" עבור אוכלוסייתה היהודית, הקימה בנגב יישובים לעולי העלייה הגדולה, גם על קרקעות שעליהן טענו הבדווים שיש להם חזקה עוד מהתקופה העות'מאנית, אף שלא היו להם קושאנים על האדמות. המדינה ראתה בקרקעות אלו קרקעות מדינה (בבעלות "מנהל מקרקעי ישראל") ומינו בקניית יוצרים מאז שלהי שנות השישים מתפרסים הבדווים על שטחים גדלים והולכים. עם הקמתה של הסיירת הירוקה (1976), שנועדה למנוע התפרסות הבדווים על קרקעות המדינה, תפסה המחאה הבדווית תאוצה בדרישה לזכויות על הקרקע.

לאחר חתימת הסכם השלום עם מצרים התעורר צורך להקים בסיסים צבאיים ושדה תעופה (נבטים) באזורים שבהם ישבו הבדווים. חוק השלום (1981) הכיר לראשונה בזכות ה"חזקה" של בדווים על אדמתם (אך לא בזכות בעלות). משנאלצה הממשלה להפקיע קרקעות, היא הכירה גם בצורך לפצות את הבדווים. ב"חוק השלום" נכפה על בעלי תביעות הקרקע הסדר פשרה שבו תמורת הקרקע קבלו הבדווים קרקע חלופית ושטחים מושקים לעיבוד חקלאי.

ועדות רבות בדרגים שונים פרסמו דוחות על דרכים להתמודדות עם דרישות הבדווים לקרקע. בינתיים המתח בחברה הבדווית גובר – בדווים פולשים לשטחים חדשים ומקימים עליהם מבנים ועסקים. מדובר באדמות מדינה שלדעת מנהל מקרקעי ישראל יש לפנותן. לבדווים יש תביעות

העלייה הגדולה

העלייה שהגיעה לארץ עם הקמת מדינת ישראל ופתיחת שעריה לכל יהודי (1948-1951). במשך שלוש שנים וחצי הכפילה המדינה את מספר תושביה מ־650,000 נפש ל־1,300,000 נפש.

קושאן

תעודת קניין של מקרקעין. המונח החל לשמש בזמן השלטון העות'מאני.

סיירת ירוקה

יחידה שהוקמה בשנת 1977 על ידי משרד החקלאות במגמה לפקח על השטחים הפתוחים ולאכוף את חוקי המדינה בהם. תפקידי הסיירת לאתר פולשים לשטחי חקלאות ולקרקעות המדינה ולהרחיקם, ולמנוע פגיעה ביערות הקק"ל.

חוק השלום

"חוק רכישת מקרקעין בנגב תש"ם – 1980", שנחקק במטרה לפנות כ־5,000 בדווים מאזור תל מלחתה (מזרח הנגב) לשם הקמת שדה תעופה צבאי במקום השדות שפנו מסיני בעקבות הסכם השלום עם מצרים.

מבנים לא קשיחים

של בדווים ליד תל שבע (1978).

על כ־מיליון דונם קרקע, בעוד המדינה הגיעה אתם להסדר על 140,000 דונם בלבד. הוויכוח המתמשך בנוגע לזכויות המגיעות לבדווים בשטחים שעליהם הם יושבים מצריך הסדרי קרקע מוסכמים, אך הפער בין הצעות הממשלה לבין דרישות הבדווים מקשה על הפתרון. בשאלת הקרקעות קשורה גם מדיניות אכיפת חוקי הבנייה (הריסת מבנים בלתי חוקיים). עשרות אלפי מבנים נבנו בנגב בלא קבלת אישורי בנייה כחוק. רוב המבנים בנויים מחומרים קלים ומיעוטם מבנים קבועים, אך כולם טעונים הריסה על פי החוק.

התחזקות התודעה הלאומית והדתית

בשנים האחרונות ניכרים סימני חיזוק בתודעה הלאומית בקרב הבדווים בארץ, ובמיוחד בנגב. התופעה גוברת עקב תהליך העיור המפחית בהדרגה את התלות בחמולה ובמשפחה, וחושף את האוכלוסייה להשפעת גורמים חיצוניים. ביטוי להתחזקות התודעה הלאומית הערבית ניתן לראות מכך שעד לבחירות לכנסת בשנת 1996 תמכו הבדווים בעיקר במפלגות הציוניות הגדולות. לאחר מכן בולט המעבר לתמיכה במפלגות הערביות. ב"אינתיפאדה השנייה" צירפו בדווים רבים את קולם ומחאתם לרחוב הערבי. העובדה שנשים פלשתיניות רבות מיהודה ושומרון נישאו לבדווים בנגב, גורמת אף היא לתמיכה באינתיפאדה. השינוי שחל ביחסם של הבדווים למדינה בעשור האחרון מוצא ביטוי בצמצום מספר המתנדבים לשירות בצה"ל ובמשטרה, אך עם זאת יש עדיין מתגייסים למסגרות שונות ויחידת "המרחב הבדווי" של צה"ל פועלת פעילות חינוכית בקרב האוכלוסייה הבדווית, ותורמת לדריקום. גם תנועות יהודיות-ערביות שונות ויישובים יהודיים אחדים פועלים לחיזוק הדריקום עם הבדווים.

התמסדות הדת נעזרת בפעילות הגופים האסלאמיים במערכת החינוך והרווחה. בתחום החינוך מסייעות רשויות המדינה בעיקר בהגדלת מספר הכיתות, טיב המתקנים, טיפוח הסביבה הכדומה, אך הבדווים שואפים שמעבר לחינוך הממלכתי תוקדש גם יותר תשומת לב לערכים לימודיים וחינוכיים הקשורים למורשת התרבות הבדווית, שיבטיחו את שילובם בחברה, תוך מתן כבוד לייחודה של תרבותם. התנועה האסלאמית פעילה בתחומים שבהם השקעותיה של המדינה אינן עונות לצרכים, והיא דואגת לקיום חוגים לביעור הבערות, לימודי דת, עריכת קייטנות, הפעלת גני ילדים, סיוע למשפחות נזקקות, טיפול בנרקומנים ועוד.

גופים אסלאמיים זכו בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1998 בכל הרשויות הבדוויות בנגב. מועמדי התנועה האסלאמית נבחרו לראשי הרשויות או סגניהם וכן כחברי מועצה. עליית השפעתה של הדת מביאה להתעצמות התודעה המוסלמית, ולהגברת המתח על רקע דתי עם הסביבה היהודית. הצלחתה של התנועה האסלאמית בקרב הבדווים בנגב נובעת בעיקר מכך שהיא אינה נתפסת רק כתנועה דתית, אלא גם כתנועה לאומית וחברתית שהאסלאם והחזרה בתשובה חרותים על דגלה.

6 על אף מאמצי המדינה לשפר את מצבם של הבדווים, הבדווים אינם שבעי רצון ממצבאות חייהם. הסבירו ממה נובעת תחושתם.

מתוך דוח מבקר המדינה 52ב, 2002: "למגזר הבדווי בנגב בעיות שדורשות פתרון: יישובי הבדווים הוקמו ברמת פיתוח מזערית... טרם הושלם הסדר הקרקעות ויישוב תביעות הבעלות מצד הבדווים על קרקעות הנגב בהיקף של כמיליון דונם... מחלוקת נוספת בין הבדווים לבין המדינה נוגעת לעניין מספר היישובים החדשים שיש להקים לאוכלוסייה הבדווית, מיקומם ואופיים... בשנים האחרונות חלה עלייה ניכרת בתופעת הבנייה הבלתי חוקית ופלישות לקרקע המדינה – בעיקר של מבנים קשיחים..."

הציעו פתרונות לבעיות המועלות בדוח מבקר המדינה.

המשפחה הבדווית

המסורות של החברה הבדווית, מאפייניה הכלכליים וארגונה החברתי נוצרו בתנאי הייחודיים של המדבר, בתנאי נוודות או נוודות למחצה. המעבר להתיישבות קבע מביא לשינוי במסגרות החיים של הבדווים.

המשפחה הגרעינית בחברה המסורתית

המשפחה הגרעינית היא הבסיס לחברה הבדווית. באורח החיים הבדווי המסורתי הגבר הוא הדואג לכלכלת המשפחה. הוא יוצא ובא, ואילו האישה היא הנושאת בעולו של משק הבית. היא טוחנת את הקמח, אופה, חובצת, מבשלת ושואבת מים. היא הדואגת לתקינותו של האוהל, לבגדי המשפחה, לאיסוף זרדים בחורף וכמובן לגידול הילדים. לגבר הבדווי מותר לשאת עד ארבע נשים. הנושא אישה משלם מוהר למשפחתה. נישואים בתוך השבט עדיפים על נישואי חוץ, ולקרובים "זכות קדימה" על הנערה. לעתים מייעדים הבדווים את צאצאיהם העתידיים להינולד, זה לזה. טקס האירוסין נחוג לאחר הסכמת אבי הכלה לתת את בתו לחתן, משסוכם נושא המוהר. החתונות נקבעות לימי האביב, שאז מצוי החלב בשפע, או לימים שלאחר הקציר. לאחרונה גבר המנהג של הבאת נשים לשטחי מדינת ישראל מהרשות הפלשתינית וממדינות ערב. הנשים הבדוויות שומרות על צניעותן וכבודן: הן מכסות את מצחן, חוטמן ופיהן, אין הן הולכות לבד בדרכים ואינן מפתחות שיחה עם גברים.

המשפחה המורחבת בחברה המסורתית

ה"ח'מס" (בית אב) הוא המשפחה המורחבת, קבוצת היסוד לכל המבנה החברתי בחברה הבדווית. הח'מס מאגד בתוכו את כל צאצאיו של אב שחי חמישה דורות קודם לכן ושיש ביניהם קרבת דם. השבט הוא מעין תאגיד של ח'מסים. במקרים שבהם מסגרת הח'מס אינה מסוגלת לספק הגנה או קיום לפרט או למשפחה, השבט מחויב לדאוג להם.

המשפחה המורחבת היוותה את יחידת הנדידה וגרה במאהל משותף, על בסיס שותפות במשק בעלי החיים שבמרכזו עמד גידול הצאן (עזים וכבשים). בהיות החברה **פטריארכלית** היה בה מקום מרכזי לזקן המשפחה. בחברה הבדווית המסורתית מעמדו של הזכר במשפחה עדיף על מעמד הבת. הדבר בא לידי ביטוי למשל בזכות

פטריארכלי

מהמילה פטריארך – אב בלטינית. משטר שבו האב הוא ראש המשפחה, והוא המחליט והקובע.

לירושה, המכפילה את חלקו של הבן היורש לעומת זה של אחותו היורשת. חוק זה נוצר כתוצאה מנוהגים תרבותיים, ואינו מעוגן בקוראן (שלהלכה אינה מפלה לרעה את הבנות).

הערבות ההדדית

מאפיין מרכזי של המשפחה בשלבי הנוודות והנוודות-למחצה הוא הלכידות והסולידריות של פרטיה. הח'מס הוא המסגרת שבה מיושמת הערבות ההדדית, המחייבת כל פרט זכר.

ללכידות הח'מס ולערבות ההדדית ביטויים אחדים:

א. מחויבות של כל פרט (זכר) במשפחה להגן על הנפש. בעקבות רצח, חובה לנקום את דם הנרצח או לתבוע כופר נפש. יש בלכידות השבטית איתות כלפי היריבים שמוטב להגיע לפשרה (הכרוכה בפיצוי) ולהימנע מפגיעה בנפש, שעלולה להפוך לאיבת דמים מתמדת.

ב. הגנה על כבוד המשפחה וביצורה מבית, המתבטאות בשני אופנים: בנישואין בתוך המשפחה המורחבת ובהקפדה על התנהגות הנשים.

ג. מחויבות להגן על רכושו של כל פרט בח'מס, ובשעת הצורך לסייע לו כלכלית.

החברה הבדווית פיתחה כלים לסיוע כלכלי לבניה, אך עם זאת שום בדווי – כאדם בעל גאווה – לא יתבזה בקבלת נדבה ובדימוי של מסכן ("ח'איב"). משום כך ניתנות לבדווי אפשרויות להחזיר את הסיוע בטווח קצר, באמצעות שווה ערך או שווה כסף לסיוע. תמורה לסיוע יכול הפרט לתת בעת אירועים וטקסים חברתיים גדולים (באמצעות שחיטה, בישול או הגשה) ובדרכים נוספות. בדרכים אלו נמנעת ממקבל התמיכה תווית של מסכן, ומוקנית לו תחושה של שווה בין שווים.

אחד ממרכיבי הלכידות בח'מס הוא הקשר הכלכלי הנוצר מהשיתופיות בהחזקת העדר, וחשיבותו החברתית אינה נופלת מחשיבותו הכלכלית. הצורך בטיפול בעדר – חיפוש דועה שכיר, רכישת מספוא, הקצאת חלקי העדר ליעדים שונים – חליבה, פרוץ, שיווק, חליפין ועוד, מלכד את בני המשפחה. עקרון ההדדיות הוא המשמר עד היום את הקשר ואת הלכידות בין הפרטים והמשפחות. מעשה חיובי של הפרט נתון לשבט כולו, במיוחד לבני הח'מס שלו, סיבה לחגוג. אך אם הפרט עשה מעשה שלילי (כמו רצח או פגיעה בכבוד) שלעתים גורר נקמת דם, עלולים בני הח'מס לתת את הדין על מעשיו (כלומר, איש אחר עלול לשלם בחייו). על אף הגיבוי האוטומטי שהפרט זוכה לו כלפי חוץ, מוזמנים לעתים העבריים ומשפחתו לברור פנימי על ידי מנהיגי הח'מס או השבט. הברור כולל לעתים אזהרה שהסתבכות נוספת תגרור נידוי ("תשמיס"). משמעות הנידוי היא הוצאת הפרט ומשפחתו ממערכת המחויבות ההדדית. עונש הנידוי חמור מאוד, שכן פירושו המעשי הוא הוקעה ברבים והתרת הדם בלא אפשרות לנקמה.

בדווית מכינה פיתות.

8 יש הרואים בעקרון ההדדיות גורם מסייע להשתלבות הבדווים בחברה המודרנית ויש הטוענים שעקרון ההדדיות מהווה אבן נגף בתהליך ההשתלבות של הבדווים בחברה. איזו עמדה נראית לכם? נמקו.

מעמד הזקנים

בחברה הבדווית המושג "זקן" אינו מתייחס לגיל כרונולוגי אלא למצבו ולאופן תפקודו של האדם במשפחה ובחברה. אב שבניו מתחילים לעבוד ולפרנס את

המשפחה, משתחרר למעשה מעול העבודה הפיזית, דבר המתבטא באמרה הבדוית: "סְלַאמַת אללי בריחוק" (יבורכו אלה הנותנים לך מנוחה). בשלב זה עובר האב למעמד הזקנים במשפחה, ובמשך הזמן הוא יוכר כ"זקן" גם בחמולה ובשבת. "הזקן" המצטרף למעמד הזקנים עשוי להיות אדם צעיר יחסית (לרוב הוא בסוף שנות השלושים לחייו), המסוגל עדיין לעבוד ולהביא תועלת. מעתה הוא נעשה לכלכלן הראשי של המשפחה בכך שהוא מפקח על עבודת בניו, מרכז את המשאבים המשפחתיים, מנהל ומקצה אותם (קרקע, מקנה, עסקים, הקופה המשותפת ועוד), כאשר לשיקוליו ולהחלטותיו יש משקל מכריע מול אלו של הבנים הבוגרים. בגילים 40-60 מתמקד "הזקן" בבניית המשפחה: הוא משיא את בניו מוקדם עד כמה שאפשר, כדי שיוולדו ילדים רבים ככל האפשר. בדרך כלל גם הוא ואשתו הצעירה ממשיכים להוליד. משפחה גדולה היא מקור כוח ויוקרה. נוהג הפרישה המוקדמת של אבות מעבודה נבע בעבר משני צרכים עיקריים: א. צורך לפנות את מקומות העבודה במשק המסורתי לצעירים, הואיל ובחברה הבדווית המסורתית שרר תמיד מצב של אבטלה. ב. רצון הזקנים להגיע מוקדם למעמד שליטה בצעירים, כיוון שתוחלת החיים הייתה בעבר נמוכה.

התמורות בתפקודי המסגרת המשפחתית

היציבות וההמשכיות במבנה ובארגון החברתי של הבדווים נשמרו כל עוד לא חל שינוי במערכת החובות של כל פרט; מרגע שחל שינוי, אפילו בתפקודו של פרט אחד במשפחה, החל תהליך הערעור של כל המבנה והארגון. השינוי החברתי בחברה הבדווית מתמקד בשלושה מעגלי התייחסות: הפרט, המשפחה והשבת. שינוי בכל אחד מהם וביחסי הגומלין ביניהם יוצר את התמורה הכוללת בחברה.

מוגן בזכויות יוצרים

מעמד האישה הבדווית

רוב הנשים עדיין מנהלות את משק הבית כפעילות יחידה, ורק נשים מעטות רוכשות מקצוע ויוצאות לעבוד מחוץ למשק הבית.

שתי מגבלות מקשות על תהליכי השינוי בחיי האישה הבדווית. המגבלה הראשונה נעוצה בעובדה שהאישה אינה עצמאית ועליה לקבל את הסכמת המשפחה לצעדים שאותם היא נוקטת (למשל עזיבת הבית). המגבלה השנייה נובעת מגיל הנישואים המוקדם. ברוב המכריע של המשפחות והחמולות אין האישה תופשייה לבחור את בן זוגה ולא את העיתוי לחתונתה, וככל שמשואים אותה מוקדם יותר כך פוחתים בפועל סיכוייה למימוש עצמי.

אם בעתיד יתחולל שינוי ממשי בחיי האישה הבדווית, יהיה זה בראש וראשונה בעטיים של הסביבה המודרנית, החינוך וההשכלה. בעוד בתקופת המנדט הבריטי נמנעה אפשרות הלימוד מהבנות, הרי "חוק חינוך חובה" (1949) מחייב את ההורים גם בנוגע לבנות. בפועל, הורים רבים שבעי רצון מכך שהמדינה כופה את חינוך החובה גם על בנות. כך לא ניתן לגנות אותם על הסכמתם לחינוך הבנות שכן עדיין קיים לחץ מצד הזקנים להפסקת לימוד הבנות עם התבגרותן, כאשר הנימוק המקובל הוא גיל הנישואים וחשש מחילול כבוד המשפחה.

הנשים שלא יכולות לממש את שאיפתן להרחיב דעת במסגרת לימודים בתיכון, מסתייעות לעתים ב"לימודי ההמשך", כאשר הן מלוות את ילדיהן בהכנת שיעורים או במעקב אחר לימודיהם במסגרות בית הספר התיכון. עם זאת, כבר היום מספר הבנות הלומדות בחינוך תיכוני ועל-תיכוני הולך וגדל, ולא ירחק היום ומספר הבנות הלומדות יעלה על מספר הבנים הלומדים. פער ברמת ההשכלה בין הבנות לבנים עלול ליצור בעיות, שכן מחד גיסא הגבר הבדווי עלול לחוש איום על סמכותו ומעמדו מצד נשות המשפחה ומאידך גיסא – הניסיון לכפות על בנות נישואין עם קרובי משפחה הנופלים מהן בהשכלתם הוא מתכון למשברים משפחתיים. התהליכים שאותם עוברת החברה הבדווית העירונית מביאים בהדרגה להתגבשותה של אישה חדשה בעלת דעה, נחרצת ועצמאית, שאינה מסכימה לחיות כפי שחיו אמה או סבתה. עמותות נשים בדוויות מסייעות לקידום מעמד הנשים ולפיתוח מקורות תעסוקה עבורן. על אף ההגבלות הקיימות על האישה, חלים בהדרגה שינויים המקדמים את מעמד האישה בחברה הבדווית. דוגמה ליוזמות חדשניות שמעורבות בהן נשים יש בעיירה לקיה בה הוקמו שני מפעלים: "רקמת המדבר" ו"לקיה – אריגת הנגב".

נמה אל סנא מ'רקמת המדבר' מספרת: "כשהתחלנו השתתפו חמש נשים וכיום עובדות 160, רובן הן מלקיה ו-15 מהן מכפר בלתי מוכר על ידי המדינה. ייסדנו את 'רקמת המדבר' כדי לשמור על המסורת ועל הדוגמאות שלא יאבדו... בכפרים אין לנשים מפעלים שבהם יוכלו לעבוד, בפרויקט הרקמה הנשים באות למרכז פעם בשבוע, מקבלות הדרכה ועבודה בבית. את הרקמות המוכנות הן מביאות למרכז, שם שמונה נשים עובדות על גימור המוצרים. פעם בחודש הן מקבלות תשלום על עבודתן, בין 500 ל-2,000 שקל, לפי מיומנות הרוקמת. הן גם שומעות הרצאות בנושא בריאות ושמירת זכויותיהן, חינוך ועוד". מעצבת המוצרים ח' דקל מוסיפה: "אנחנו משלבות את הרקמה המסורתית במוצרים עכשוויים כמו תיקים לטלפון נייד, ארנקים קטנים או תיקי ערב קטנטנים".

מ' פורת ממצפה המזרחית לשיכון ב"לקיה אריגת הנגב" מספרת ש-250 נשים מכל רחבי הנגב עובדות באריגה עבור המפעל: "כל הייצור שלנו הוא לפי מסורת הבדווים, החל בטווייה על כישור רועים מעין, דרך הצמר שקונים מרועים מקומיים, וגם הצביעה, השזירה והאריגה – כולו נעשה בעבודת יד".

מפרי עמלן של הנשים הבדוויות.

עבודות יד של נשים בדוויות. העבודות מיועדות לשוק המקומי ולייצוא.

9 הסבירו כיצד מתמודדים המפעלים בלקיה עם מכלול התופעות והצרכים של החברה הבדווית בימינו. שימו לב לכל הפרטים!

10 "כל שינוי ולו הקטן ביותר הוא בגדר מהפכה, שהרי אתה לא מצפה שהאישה הבדווית תהיה כמו האישה היהודייה או האמריקנית" (דברי מנהל בית ספר). הסבירו את דברי המנהל על סמך הכתוב בפרק.

שחיקת מעמד של הזקנים

שחיקת מעמד של המבוגרים והזקנים בחברה הבדווית נובעת משני גורמים עיקריים: אבדן נכסי הייצור וההון המסורתיים – האדמה, המקנה וההון הסמוי (על פי רוב זהב, המכונה "צורת חיאה" – צרור החסכונות) וכן מדיניות הסעד של המדינה. מרגע שאבי המשפחה או זקן המשפחה חדלו להיות "בעלי המאה", הם גם חדלו להיות "בעלי הדעה". זקנים מדולדלים מבחינה חומרית זוכים עדיין בכבוד, אך ההתחשבות בדעתם פוחתת. מבוגרים זקנים שאינם מתעדכנים בשינויים החברתיים המתחוללים בחברה, מאבדים את יכולתם להבין את הדור הצעיר, וההכרעות הממשיות עוברות לידי הבנים המשכילים או לבעלי המעמד הכלכלי האיתן. במשפחות שבהן הזקנים עדיין מחזיקים בנכסים, נשמר הקשר בין הצאצאים מתוך ציפייה ליהנות מהנכסים. מעורבותה של המדינה בגורלו של הפרט הבאה לידי ביטוי בהענקת הבטחת הכנסה וקצבאות זקנה, פגעה גם היא בעקיפין במעמד של הזקנים. מהרגע שהמדינה החלה לשלם למובטלים (עד גיל 65) ולזקנים, פחתה אחריות הצאצאים לזקנים. ההורים הזקנים שבעבר חיו בבית בן הזקנים, סמוכים היום על שולחנו של הבן המקבל בעבורם את קצבת הזקנה.

על אף שתהליך העיור פגע מאוד במעמד הזקנים, נשמרים סממנים מסורתיים בתפקודם. הזקנים מחזיקים מתחם אירוח גברי – "שק", שבו הם מבלים את רוב שעות היום. כמעט בכל בית עירוני יש שק, בניגוד למאהל המסורתי שבו היה שק בכל משפחה מורחבת, וזאת משום שהזקנים מהשכט חדלו לבקר אלה את אלה. המגורים בתנאי עיר גורמים לפיצול חברתי, ולחוסר אפשרות להחליף אינפורמציה, להתייעץ ולשמור על קשר.

שחיקת מעמד השיח'ים והמנהיגות המסורתית

השינויים הפוקדים את החברה הבדווית הולכים ושוחקים גם את מעמד של השיח'ים – המנהיגות המסורתית. כוחם של השיח'ים שבא מקרבתם למערכת הממלכתית, הביא במשך הזמן דווקא לשחיקת מעמדם, שכן אין הם יכולים לסייע במימוש הדרישות, אותן מעלה המערכת הפוליטית במגזר הבדווי. כיום הצעירים מכירים את צורכי האוכלוסייה טוב יותר מכפי שהמנהיגות המסורתית מכירה, והם המובילים את ההתארגנות הפוליטית.

גורם נוסף השוחק את מעמד המנהיגות המסורתית הוא הפער שבין הפוליטיקה הארצית למקומית. במפלגות הארציות, הצבעת הבדווי נבלעת בתוך זו של כלל הבוחרים למפלגה. אך כאשר הוא מצביע בבחירות לרשות המקומית, הוא שב להזדהות עם שבטו או עם החמולה שלו. בראשית קיומן התנהלו הרשויות המקומיות הבדוויות על ידי פקידי יהודים ומעט בדווים מקומיים. עם הזמן ובהדרגה עברו הרשויות לניהול עצמי; ברהט כבר משנת 1988, ובתל שבע – משנת 1993. בבחירות לרשויות המקומיות מתמודדים אך ורק צעירים, בדרך כלל משכילים ובעלי כישורי הנהגה, כשהזקנים תומכים בהם בעל כורחם.

גורם נוסף לשחיקת המנהיגות המסורתית הוא עליית מעמדה של הדת. ראשי התנועה האסלאמית הם מנהיגים פוליטיים השואפים להיות גם מנהיגים חברתיים-דתיים. מעמד

השיח'ים נחשב בעיניהם לחלק מהתרבות הנוודית, שיסודות מסוימים בה מנוגדים לאסלאם. הצעירים העומדים בראש התנועה האסלאמית נוגסים במעמד המנהיגות המסורתית. גם השוני האתני בין בדווים "אמיתיים" לבין הפלאחים נוגס במעמד המנהיגות המסורתית. המנהיגות המסורתית התבססה על הבעלות על האדמות, הוותק והמוצא הערבי. בקרב הפלאחים התבססה המנהיגות על קריטריונים כמו: הישגיות כלכלית, השכלה, קשרים עם השלטון וגיל צעיר. המנהיגות של הפלאחים היא דינמית יותר והולמת את תנאי הזמן, בהשוואה למנהיגות המסורתית של הבדווים. השחיקה במנהיגות המסורתית אטית יותר ביישובי הפזורה. בשבטים ובחמולות נשמרים עדיין דפוסי הארגון המסורתיים – הזקן שומר על מעמדו וכן גם השיח'ים החזקים.

שמירת ערך הערבות ההדדית

בעוד מאפיינים תרבותיים רבים של החברה הבדווית אובדים עם תהליכי העיור, נותר נושא הערבות ההדדית בעינו. מתברר שתנאי החיים בעיר מזמנים חיכוכים ויריבויות יותר מבעבר, כגון השמירה על כבודה וצניעותה של האישה. פגיעה באישה נחשבת כפגיעה בכל הח'מס.

סיכום:

מדינת ישראל מנסה לסייע לשכבות שבמצוקה בעזרת השירותים הממלכתיים והציבוריים, אך עזרתה אינה עונה לדרישות ההולכות וגדלות. כדי לסייע לנזקקים הקימו משכילים בדווים עמותות לתמיכה ועזרה הדדית. מצוקות הבדווים אינן מצטמצמות לשאלת הקיום הבסיסי (כמו מים, מזון, דיור), אלא קשורות גם ביצירת מסגרות (מוניציפליות, כלכליות ופוליטיות) כדרך להשתלבותם במרחב תוך שמירת יישותם הייחודית. כאזרחים שווי זכויות רואה הממסד בבדווים חלק ממרקם החברה הישראלית, והמדיניות כלפי הבדווים מדגישה את הצורך בהשתלבותם.

מוגן בזכויות יוצרים

11 ▶ הציגו את המורכבות העולה מהשוני שבין המסורות הבדוויות למאפיינים של החיים המודרניים בישראל בתחומי החיים השונים.

לעיון נוסף:

1. אבו-מועמר ס', "לקראת קידום והשתלבות האוכלוסיה הבדווית בנגב בחברה הישראלית", **רשימות בנושא הבדואים**, 1993, 24, מדרשת שדה בוקר והמכון לחקר המדבר.
2. בן-דוד י' וע' גונן, **בדווים ובדווים-פלאחים בתהליך העיור בנגב**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 2001.
3. בן-דוד י', **הבדווים בישראל – חברה בתמורות**, מכון ירושלים לחקר ישראל והמכון למחקרי מדיניות ושימושי קרקע, ירושלים 2003.
4. גורן א' (עורכת), **הבדווים בנגב**, המוזאון לתרבות הבדווים ואריאל, ירושלים תשנ"ו.
5. מאיר א', **המתח בין בדווי הנגב – מדיניות ומציאות**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1999.